

ДО ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗЕМСЬКОЇ ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

У статті розкрито питання організації земської освіти на Полтавщині у другій половині ХІХ ст. Доведено, що у перші роки свого існування земства через заборону імперського уряду майже не переймалися освітянськими проблемами. Але політичний, соціально-економічний та культурний розвиток українських земель потребував надання освіти широким верствам населення, що було успішно реалізовано земствами шляхом організації чисельних земських шкіл.

Ключові слова: земство, земська школа, Полтавщина, організація земської освіти.

В статье раскрыты вопросы организации земского образования на Полтавщине во второй половине XIX в. Доказано, что в первые годы своего существования земства в связи с запретом царского правительства почти не интересовались проблемами образования. Но политическое, социально-экономическое и культурное развитие украинских земель требовало предоставления образования широким слоям населения, что было успешно реализовано земствами путем открытия многочисленных земских школ.

Ключевые слова: земство, земская школа, Полтавщина, организация земского образования.

The article reveals the peculiarities of the organization of district council education in Poltava at the second part of the XIXth century on the basis of the historical and pedagogical sources analysis. It is demonstrated that at the beginning of their existence because of the prohibition imposed by the imperial government district councils were almost not interested in the problems of education. But political, socio-economic and cultural development of Ukrainian lands demanded to provide different social classes of population with education that was successfully realized by district councils with the help of establishing a lot of district council schools.

Key words: district council; district council schools, Poltava region, organization of district council education.

Постановка проблеми. В умовах становлення та розвитку української держави, враховуючи її інтеграцію в європейський освітній та економічний простір, виникає потреба подальшого реформування галузі освіти й виховання підростаючого покоління. Сучасний технологічний процес уможливорює ретельніше і ґрунтовніше вивчення інформації, постійне доповнення й оновлення знань. Тому розвиток освіти є одним із пріоритетних напрямів діяльності уряду української

держави. Крім того, стало можливим нове осмислення здобутків минулого, залучення до наукового обігу фактів і матерілів, які тривалий час були поза увагою дослідників історичного розвитку педагогічної науки. Особливої актуальності набуває проблема розвитку початкової освіти як первинної ланки створення освітньої системи в Україні.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз літературних джерел свідчить про надання значної уваги сучасними дослідниками педагогічної науки різним питанням з розвитку початкової народної освіти та впровадження земських шкіл на території Полтавської губернії в період перебування України у складі царської Росії. Цю проблематику висвітлили у своїх наукових працях такі дослідники: В. Борисенко, М. Канишева, О. Рогоза, Ф. Ступак, О. Філоненко, І. Шумілова та ін. Проте ознайомлення з історіографічною літературою свідчить про недостатній рівень вивчення проблеми на регіональному рівні, зокрема Полтавської губернії.

Мета статті – вивчити окремі аспекти розвитку початкової освіти в Україні під впливом реформ імперського уряду та висвітлити особливості організації земської освіти на Полтавщині у другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Умовою успішного розвитку освіти в Україні є не лише пошук дієвих теоретичних та практичних розробок щодо вдосконалення та виховання дітей у молодших класах, а й вивчення, узагальнення та переосмислення історико-педагогічного досвіду початкової освіти.

Особливо значними були здобутки педагогічної науки у другій половині XIX – початку XX ст. Цей період характеризується реформаторськими змінами та перетвореннями в галузі освіти, розвитком та становленням земських шкіл у ланці початкової освіти. Такий підхід до вирішення складних завдань навчання та виховання підростаючого покоління, досконале вивчення й усвідомлення історико-педагогічного досвіду, звернення до народних, національних джерел педагогічної теорії та шкільної практики, методів і форм практичної діяльності вчителів початкової школи може забезпечити подальший розвиток освітнього потенціалу всього суспільства. Важливого значення набуває вивчення діяльності земських шкіл в Україні, зокрема на Полтавщині, у другій половині XIX – початку XX ст. та передового досвіду педагогів, які зробили значний внесок у ліквідацію неписьменності серед народу, піднесенню його духовності.

Хоча на Україні існували давні освітні традиції, але в період перебування її у складі Російської імперії грамотність та освіченість на-

селення країни, особливо сільського, було недостатньо розвинутим. Протягом усього ХІХ ст. це питання залишалося одним із головних культурно-соціальних проблем як Росії в цілому, так і України зокрема. Царський уряд стримував розвиток освіти імперським адміністративно-бюрократичним апаратом. У 1856 р. в Російській імперії діяло лише 1 320 початкових шкіл, тобто одна школа – на 9,6 тисяч жителів, а один учень – на 150 чоловік [1].

Період кінця ХІХ – початку ХХ ст. характеризувався подальшою колонізацією українських земель, що входили до складу Російської імперії. Освітня політика царського уряду не відповідала вимогам часу, своїми діями він намагався скоріше знищити, ніж підтримати прогресивний рух в освітній галузі. Зростаючі потреби Росії в освіті гальмувалися переслідуваннями української школи, її демократичних здобутків. Активізація в народі знань та освіти могло стати причиною незадоволення існуючим суспільним ладом, тому царський уряд обмежував освіту робочих та селян. Проте потреби капіталістичного виробництва, економіки, культури, торгівлі вимагали розвитку народної освіти. Неузгодженість між освітніми потребами населення і концепцією розвитку освіти з боку Міністерства народної освіти змушувала царський уряд іти на деякі поступки в галузі народної освіти.

Скасування кріпацтва у 1861 р. стало своєрідним поштовхом до масового культурноосвітнього громадсько-педагогічного руху прогресивних сил суспільства, в якому активно брали участь учителі, передове студентство, учнівська молодь, діячі культури та науки, просвітні організації, широка громадськість. Його основою була боротьба народів Російської імперії, зокрема й українського, за демократизацію освіти, а саме – за розширення мережі початкових освітніх закладів, введення загального навчання дітей, підвищення писемності населення.

Такий настрій народу зумовив реформування народної освіти. У 1864 р. царським урядом було проведено земську реформу, яка відбулася тільки в шести з дев'яти українських губерній – Полтавській, Харківській, Чернігівській, Херсонській, Катеринославській, Таврійській. За «Положенням про губернські та повітові земські установи» (1864 р.) в Україні було створено органи земського самоврядування. До компетенції земств уходили проблеми народної освіти, але витрати на створення освітніх закладів були не обов'язкові. Також земства не мали права втручатися у навчально-виховний процес школи всупереч бажанню уряду. На початку своєї діяльності земства витрачали

на освіту незначні кошти. Уважалось, що школа – не суто земська справа і найбільше, що можна зробити для шкіл, – це надати їм посильну матеріальну допомогу (Полтавські земства 1866 – 1867 рр.) Так, Пирятинське земство постановило, що кошти на забезпечення й устрій шкіл залежить від церковних «попечительств». Полтавські земські збори наголошували, що перейматися початковою освітою повинна сільська громада. Тому, через три роки після створення земств, а саме у 1868 р., із 324 земств на народну освіту не виділяли кошти 109 (третина всіх місцевих відомств), в 40 повітах ці суми були мізерно малими. Деякі земства не надавали коштів на освіту взагалі, а на початкову освіту зокрема. До того ж, рядом указів 1969 – 1874 рр. щодо народної школи земство витіснялося зі сфери освіти.

Розвиток міст, трансформація їх інфраструктури зумовлювали зміни в духовному житті місцевого населення. Крім того, промисловість, що розвивалася швидкими темпами, потребувала збільшення кількості висококваліфікованих робітників. Згідно з міською реформою 1870 р. і Положенням про початкові училища 1874 р. вже існуючі школи переводилися на місцеве фінансування, а управам надавалася можливість відкривати нові навчальні заклади та розвивати матеріальну базу вже існуючих.

Вирішення питання про те, бути чи не бути народній початковій школі, залежало насамперед від фінансового стану громади. За архівними матеріалами на Полтавщині своїми зусиллями та за підтримки міських громад муніципальні структури розвивали мережу освітніх закладів. Для розвитку народних шкіл потрібні були чималі кошти. У земств як органів місцевого самоврядування ці кошти знайшлися. Потяг до освіти, що виявлявся серед народних мас, змушував земства йти на будь-які поступки заради відкриття шкіл [3].

Необхідно зазначити, що у земському середовищі від початку переймання його освітянською справою тривалий час існували дві думки щодо освіти. Деякі управителі вважали шкільництво марнотратством, а освіту – предметом розкоші [2]. Цікавим є твердження гласного Полтавського губерньського земства П. Кочубея (1865 р.): «Перше ніж думати про народне виховання, слід розглянути питання про поліпшення економічного становища народу» [6]. Згодом стало цілком очевидно, що освіта народу та його матеріальне становище були взаємопов'язаними і взаємовпливаючими явищами [4].

Інші представники стверджували, що головним призначенням земських шкіл було виховання, а не навчання. Йшлося саме про «морально-релігійну освіту народу» [6, с. 6], наголошуючи, що

«...перевиховання простого народу вкрай необхідне з огляду на інтереси державні, громадські та загальнолюдські» [6]. Першочергове завдання школи – дати дітям, що її відвідують, «правильне виховання в дусі релігії і морального закону, надати певні знання, під час вивчення шкільної дисципліни прищепити їм такі звички, які б у зрілому віці керували їх учинками» [4].

Як майже всюди в Росії, в Україні різні громадські організації брали участь у вирішенні проблем освіти в регіонах, земства також зайняли високу активну позицію з цих питань. На початку ХХ ст. більшість земств унесли пропозиції про введення загального початкового навчання (царський уряд здійснював політику обмеження кількості осіб, які мали право здобувати освіту, віддаючи перевагу вихідцям із заможних верств населення і деяких близьких до них; земства ж намагалися відкрити доступ до елементарної освіти усім дітям, які хотіли здобути освіту). Так, у 1873 р. деякі земства в умовах повної байдужості до питань народної освіти звернулися до уряду з клопотанням про введення загального початкового навчання і розпочали активне статистичне дослідження стану народної освіти в повітах. У 1874 р. в губерніях почалася робота над розробкою проекту плану розвитку народної освіти та порушувалися питання про послідовне введення загального навчання на основі початкової земської школи [7].

Важливим питанням земської діяльності в галузі народної освіти було її фінансування. У 1871 р. шість земських губерній України витрачали на освіту 352 200 руб. У 1880 р. ці витрати зросли до 1 188 700 руб., у 1901 р. – 3 977 800 руб., у 1910 р. – 12 048 000 руб., а в 1913 р. – 22 149 700 руб., що складало 31,8 % усіх земських витрат. Тобто більше чверті земського бюджету витрачалося на народну освіту. Земські фінанси сприяли поширенню початкової освіти в губерніях України. Найкраще забезпеченими матеріально та укомплектованими учнями були школи Роменського, Прилуцького, Пирятинського повітів, дещо на нижчому рівні були школи у Переяславському, Кобеляцькому, Лубенському і Лохвицькому повітах.

У другій половині ХІХ ст. за підтримки прогресивної інтелігенції, громад і земств значно розширилася мережа початкових освітніх закладів. Уже в 1878 р. земства утримували 1403 початкові школи, в 1898 р. їх кількість зросла до 3687, в 1910 р. – до 5147, а в 1914 р. – до 7082 земських шкіл.

У 1906 р. у відповідь на клопотання земств до уряду про підтримку розвитку початкової освіти було призначено допомогу на

утримання вчителів, у 1907 р. земствам надані безповоротні та довгострокові позики із дежавного шкільно-будівельного фонду.

Передові земці вбачали необхідність подолання не лише економічної відсталості Росії, але й соціокультурного «дефіциту». Піднесення освіти претворювалося на одну з гострих і нагальних проблем, вирішенням якої займалися земства. Земці проводили значну просвітницьку роботу серед місцевого населення: відкривали бібліотеки (учнівські, громадські, безкоштовні бібліотеки-читальні), видавали книги для народу, відкривали шкільні музеї.

Незважаючи на складні умови, в яких діяли земські установи, невпинно збільшувалася мережа початкових шкіл. За 50 років їх роботи було відкрито майже 30 000 шкіл. Тогочасні знавці земської справи, оцінюючи роботу земських установ у галузі народної освіти, вважали, що питання про здійснення загального початкового навчання в земських губерніях, завдячуючи піввіковій роботі земств і значному надходженню коштів, вже було близьким до свого вирішення.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Становлення початкової народної школи в системі освіти в Україні кінця XIX – початку XX ст., зокрема у повітах Полтавської губернії, відбувалося в умовах протистояння царського уряду, прогресивного громадсько-педагогічного руху та повітових земств. Уряд взагалі, а земські установи зокрема, на початку становлення початкових шкіл не заохочували активізацію освіти серед селян, убачаючи в цьому загрозу існуючому режимові, і тому робили все можливе для того, щоб зашкодити розвитку народної школи. Але завдяки самовідданій роботі громадських організацій та прогресивних діячів і земських керівників поширення освіти серед населення, зокрема сільського, стало можливим і досягло значних масштабів. Земськими органами самоврядування надавалася підтримка розвитку народної освіти. Долаючи фінансові та інші труднощі у своїй діяльності, земства зробили суттєвий внесок у соціально-освітню сферу життя людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття: [Навчальний посібник, 2-е вид.] / В.Й. Борисенко. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
2. Журнали одиннадцатого очередного земского собрания Харьковской губернии с приложениями к ним, с 11 по 22 октября 1875 год / – Харьков, 1876.
3. *Каньшева М.* Роль земства в развитии начального образования в Крыму во II пол. XIX века. / М. Каньшева // Імідж сучасного педагога, 2003. – №2. – С. 16 – 18.

4. Постановления Херсонского уездного земского собрания чрезвычайных сессий 27 сентября и 20 ноября 1882 года, очередной сессии 1883 г. и чрезвычайной сессии 14 августа 1883, Херсон, – 1883.
5. *Рогоза О.М.* Еволюція поглядів земських діячів на мету і завдання земської освітньої системи (сер. XIX – поч. XX ст.) [Електронний ресурс] / О.М. Рогоза // Збірник наукових праць / Харківський нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. – Х.: 2008. – Вип.32. – Режим доступу до журн.: http://nbuv.gov.ua/portal/soc_qum/znpkhnpu_ist/2008_32/21.html.
6. Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865 – 1895 гг. – Чернигов, 1899.
7. *Філоненко О.* Розвиток шкільної освіти в центральному регіоні України в імперську добу (з кінця XIX століття до 1917 року) / О. Філоненко // Наукові записки. – Вип.88. – С. 251 – 256.